

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԿՐՕՆՔ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Երևոյթներու շխմաց մարդկութիւնը կը հարցնէ «Ի՞նչ», «Ինչո՞ւ», «Ինչպէ՞ս» և ուրիշ կարգ մը հարցումներ, սրտնց կը փորձէ՝ պատասխանել Չգոյարարներու և իմացականութեան ճամբով: Մասնաւոր մասնակաշարժանի և միջավայրի մը սահմանումներուն ենթակայ են որեւէ երևոյթի առնչութեամբ որեւէ հարցում: Պատշաճ պատասխանները «Ինչպէ՞ս»-ով սրահաւած հարցումներ ընդհանրապէս իրենց պատասխանները կը փնտռեն գիտութեան — բնական, կենսաբանական, ընկերային — ճամբով: «Ինչո՞ւ»-ներու պատասխանը կու գայ կրօնքով և աստուածաբանութեան միջոցաւ: Զանազան երևոյթներ սահմանող, բացատրող և վերլուծող պատասխաններ ու եզրակացութիւններ բացարձակ և վերջնական նորժէք չեն ներկայացներ անհրաժեշտաբար: Կ'ընդունինք կամ կը մերժենք զանոնք արժեւորելով վերջ և ժամանակի ընթացքին մարդկութիւնը կը բարելւի, կը բարելաւէ գաղափարն ու դարձեալ կ'արժեւորէ: Կրօնք և գիտութիւն մրցակից, հակասական և ընդհարումներու ենթակայ երկու միջոցներ կը նկատուին՝ ճշմարտութիւն գտնելու, գիտնալու, հասկնալու և բացատրելու մէջ: Աստուծոյ գոյութիւնն ու բնոյթը, Տիեզերքի սկիզբը, բնոյթը և վախճանը, կենդանիաշխարհին գոյութիւնը և կեանքի սկիզբն ու բնոյթը, մարդուն անձնաւորութեան ու բանականութեան բնոյթը, մարդկային ընկերութիւններու արժէքներն ու մշակոյթները մարդկային միտքը զբաղեցնող երևոյթներ ու հարցեր են:

Վերսոյնիս Երևոյթներու փոխ-յարաբերութիւնները աւարկայ են մարդու հետաքրքրութեան, գտնելու մղումին՝ ճշգրիտ գիտարկութիւններու միջոցաւ արամաբանական եզրակացութիւններու հասնելու հակումին:

ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ

Անկենդան և կենդանի աշխարհի մասին ծանօթութեանց զանգուածն է գիտութիւնը: Ուսողութիւնը գիտութեան հիմք կը նկատուի: Բնագիտութիւն, տարրաբանութիւն, շատաշարաշխութիւն և երկրաբանութիւն իրենց նիւթ ունին անկենդան աշխարհը, մինչ բուսաբանութիւն, կենդանաբանութիւն, հոգեբանութիւն և ընկերաբանութիւն իրենց ճիւղաւորումներով՝ կ'ուսումնասիրեն կենդանի աշխարհը: Գիտութիւն յղացքը սակայն կ'ընդգրկէ նաև ճշմարտութեան ի ինդիք գիտնականի կեցուածք և գիտական մեթոտ: «Գիտութիւն» եզրը իր կարելի արդար սահմանումը կրնայ ունենալ գիտական մեթոտի տեսակէտէ գիտաւած: Գիտական խաղաղութիւն մը կը սկսի առեղծաւծային հարցով մը: Ստեղծագործ մտածողութեան և հանճարի ճամբով միայն կարելի է հարց մը նշմարել: Գիտնականը հարց մը բանաձևելէ ետք այդ հարցը բացատրող տեսութիւն մը կ'առաջագրէ: Տեսութեան մը յօրինումն ալ ստեղծագործ արարք մըն է, իմացականութիւնէն յառաջ եկող: Տեսութիւն մը հարցի մը լուծումը չէ. ան պարտի ենթակից ըլլալ քննութեան, որմէ ետք միայն տուեալ տեսութեան ճշգրտութիւնը կամ ճշգրիտ չըլլալը հարաւոր կը դառնայ փաստել:

Եւ տեսութիւն մը ընդհանրապէս նոր հարցերու ծագման շարժառիթ կ'ըլլայ: Տեսութեան մը կը յաջորդէ արամաբանական պարզում, իբր միջոց մակածական մեթոտը ունենալով: Անհրաժեշտ է տեսութիւնը ենթարկել փորձառական քննութեան, զայն ճիշտութեանց դատաստանին բերելու համար:

Տեսութիւն մը կը սահմանաւորէ փորձառական կերպը և փորձարկութիւնը քննութեան կ'ենթարկէ այդ տեսութիւնը: Փորձարկութեան մը դրական արդիւնքները կը ստուգեն և ոչ թէ կը փաստեն քննութեան ենթարկուող տեսութիւնը, մինչ ժխտական արդիւնքները կը հերքեն զայն: Այսպէս, տեսութիւններ կ'առաջնորդեն փորձառական քննութեանց, և փոխադարձաբար: Ըստ գիտնականներու,

իրը մեթոս՝ զգիտութիւնը ամենէն կարեւոր և սակդժագործ շարժումն է մարդկութեան պատմութեան մէջը. իբր ծանօթութեան զանգուած՝ գիտութիւնը կը թափանցէ սակդժագործութեան օրէնքներէն ներս, կը նկարագրէ և կը բացատրէ երեւոյթներ, Գիտութեան միջոցաւ կարելի է՝ ըլլայ երեւոյթներու արդիւնքները նախատեսել, կանխել վտանգներ, իշխել միջավայրին — կենդանի և անկենդան — և զսպել անձը: Գիտութիւնը ինքնին արժէքներով չ'ըբարշիր, սակայն գիտական գործունէութիւնը ենթակայ է արժէքնէրու:

ԿՐՕՆՔ

Կրօնք բառին ստուգաբանութիւնը մութ է:

Քիարգ մը մարդիկ կիկերոնէն սկսեալ, [կրօնք] բառը կ'ուղեն կապակցել լատիներէն «religere»-ի, որուն հակադրութիւնն է «negligere»-ը. և այսպէս բառին իմաստը կը սահմանեն իբր շրջահայեաց հոգսդութիւն, երկիւղած յարգանք, հակադրուած՝ անտարբերութեան և անհոգութեան: Աւելի նոր տեսակէտ մը [կրօնք] բառը կը կապէ լատիներէն «religare»-ի, որ կը նշանակէ արգելք, կաշկանդում: Նման ստացումով կրօնք կ'ընշանակէ բացարձակ արգելք (taboo) կամ արգելապահում: Հակադրական իմաստը կը պարսկական շարժիլութեան, անտանիի, անհպելիի և անմտածելիի գաղափարը» (*):

Կրօնք եզրին երկարմէն բնոյթը մատնանշած է William James իր «The Varieties of Religious Experience» գրքին մէջ հետեւեալ բառերով. «Աստուած իրապէս գոյութիւն ունի, ինչպէ՞ս գոյութիւն ունի, ի՞նչ է Ան: [Աստույ] շատ մը անտեղի հարցումներ են: Ոչ թէ Աստուած, այլ կեանք, աւելի կեանք, աւելի մեծ, աւելի հարուստ, աւելի գոհացուցիչ կեանք նպատակն է կրօնքին»: Ուրիշ տեղ մը կը շարունակէ. «Տարբեր կրօնքներու իրարու դէմ մարանչող աստուածները և բանա-

ձևերը իրականութեան մէջ գիրար կը չէ-գտնուին, բայց որոշ միակերպ արատ-յայտութիւն մը կայ, որուն մէջ մտնէ կրօնք կը թափ միանալու երկու մասէ կը բաղկանայ այդ. խառնք մը, և այդ խառնքին լուծումը: Լուծումը սխալէն ազատած ըլլալու զգացումն է, վերկութիւնը այն զգայնութիւնէն՝ թէ մեր շուրջը սխալ բան մը առկայ է: Ըստ Դիթօյտի, կրօնական գաղափարներ «ծնած են մարդուն և մարդկային ցիղին անօգնական մանկութիւնը տանելի դարձնելու կարիքէ մը»:

«Կրօնքը տեսիլքն է բանի մը՝ որ անդին է, հեռը և մէջը անմիջական իրերու առժամեայ հասանքին. իրական բան մը, որ կը սպասէ իրականանալու. հեռուոր կարելիութիւն մը և առկայն ներկայ յարգութեանց մեծագոյնը. բան մը որ չ'մասն կու տայ բոլոր անցնող բաներու և որ կը խաւսափի ըմբռնումէ. բան մը որուն տիրացումը վերջնական բարին է և որ սակայն հասցողութենէ անդին կը գտնուի. բան մը որ բարձրագոյն իտէալն ու միտածամտակ անյայտ վիտառութիւնն է» (*):

Ըստ սերիշ մտածողի մը, «գաւառութիւնէ և գաղափարախօսութիւնէ աւելի բան մըն է կրօնքը և կարելի չէ գոյն իրական կեանքէն անջատ ըմբռնել: Ան երեւան կու գայ այնպիսի պահերու՝ երբ մարդու հոգին ցնցուած է բոլոր նշանակութիւններու իմաստիչ և իր գոյութեան իսկ հետ ամբողջարկուած գերագոյն յանձնառութեան մասին կատարեալ մտահոգութեամբ մը. պահերու՝ երբ նախընթաց մտնէ եզրակացութիւններ, կեանքը խեղդող մտէն մանրութիւնը կ'առկախուին և հոգին յաւիտեանական ճշմարտութեան նշանի մը կը ծառաւի. պահերու՝ երբ հոգին կ'ընդունարէ անքանդելիօրէն յանկարծականը վաղանցիկօրէն յարասելին հետ»:

Դատողական իմաստասիրութեան համաձայն, կրօնք բնոյթը կարելի է հասկընալ՝ սահմանելով կրօնքին դերը կրօնքը անհրաժեշտ է հասկնալ ու գտնել՝ որպէս

(*) Harold A. Basilius, «Religion and Theology in a Theory of the Cultural Sciences» in Contemporary Problems in Religion, H. A. Basilius, ed. Detroit, Wayne Univ. Press, 1956, p. 99-100.

(*) Alfred N. Whitehead, «Science and the Modern World». New York, The New American Library, 1925, p. 191.

չափանիշ սահմանափակ մարդկային կեանքին վրայ անոր ձգտած ազդեցութիւնը: Պէտք է քննել կրօնքին ազդեցութեամբ մարդուն իմացականութեան և ճիմացականութենէն անդին՝ հաւատքի, դիմացութի, կենթադիտակցութեան, բնագոյի ու կամքի հետ: (*)

Կրօնքի կեդրոնական և յատկանշական գաղափարը Աստուծոյ ըմբռնումն է: Դարերու մէջէն այս ըմբռնումը կենթակայ եղած է հղթիւններու և յանդած՝ հաղեկան միաստուածութեան գաղափարին: Աստուծոյ ըմբռնումին բարեկարգումը սնուցած է երեք կարեւոր փուլեր, որոնց մէջ Աստուծոյ յարաբերութեամբ է բնութեան, ընկերութեան և քաղաքականի գաղափարներուն հետ:

Կրօնքի բաղձաթիւ սահմանափակները կը ներկայացնեն կրօնքը իբր զաւանթութիւն և վարդապետութիւն, իբր հաւատք կամ անհատական փորձառութիւն և իբր վարք կամ ազդեցութեամբ:

Կրօնական և աստուածաբանական բանաձևերու արժեքներուն մեթոտները և չափանիշները հետեւեալներն են. — (**)

1) Հեղինակութիւն. — Կրօնական բանաձևեր կրնանք ընդունել իբր անոնք կը համակերպին հեղինակութեամբ, որինակ Աստուծոյնն է: Եկեղեցւոյ մը առաջնորդները, Այս մեթոտին մաս կը կազմէ մարդուն կեցածքը հեղինակութեան հանդէպ: Ոմանց համար հեղինակութիւնը բացարձակ արժէք անի, իսկ ուրիշներ հարցաքննելէ վերջ միայն կ'ընդունին կամ կը մերժեն բանաձև մը:

2) Մասնատրուիւն. — Ըստ որուն տեւեալ բանաձևեր փորձառութեան մը փորձաբարին կ'ենթարկուին: Կրօնական մաստիսութեան օրինակ մըն է միսթիքականութիւնը: Միսթիքը իր անմիջական ներհանգստութիւնը և կրօնական բանաձևեր իրարու հետ կը բաղադրէ:

3) Բանապատկարիւն. — Այս մեթոտին համաձայն բանաձևերու շարք մը կ'ենթարկուի յարակցութեան փորձաբարին,

պարզեալ համար հակասութեանց բացակայութիւնը և միեւնոյն տանն տեսգեղու բանաձևերու այդ շարքին մէջ իմաստի յարաբերութեան գոյութիւնը: Ըստ Hutchisonի, յարակցութեան փորձը ինքնին անբաւարար մեթոտ մըն է կրօնական բանաձևեր արժեքներու:

4) Փորձառական Մեթոտ. — Առաջագրութիւններու և զգայական տեսլաններու միջև համագոյնութիւն մը կը փնտռէ: Այս մեթոտի պարագային, տեսլաններու զգայական բնոյթին անհրաժեշտութիւնը լաւը հարց մըն է կրօնա-իմաստասիրական տեսակէտէ:

5) Գոյապատկարիւն Մեթոտ. — Առաջագրութիւններ քննելու կերպ մըն է, որ չափանիշ սնուի «գործող» փորձառութեամբ մարդուն» հանդիպած իրողութեանց և այդ առաջագրութիւններուն համագոյնութիւնը: Իբր մեթոտ կը պարունակէ բանապատկարիւն յարակցութեան փորձը, ինչպէս նաև փորձառական մեթոտի զգայական տեսլանները. սակայն ան կ'ընդգրկէ մարդուն մարդկային և աշխարհի միջև առկայ բաղադրումն ու փորձառութիւնը:

ԿՐՕՆՔԻ ՆԻ ԴԻՏՈՒԹԵՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՐ

Պատմական (*)

Նախնական մարդը արդի իմաստով ոչ կրօնք և ոչ գիտութիւն ունէր, սակայն կ'ըսուի թէ տէրն էր կրօնական սովորութիւններու և համագոյնութեան: Հին Արեւելքի մէջ կային կրօնական դրութիւններ, որոնք կը բացատրէին Մարդը և Աշխարհը, այս երկուքին փոխ-յարաբերութիւնը, մարդուն ծագումը և ճակատագիրը: Այդ դրութիւնները կը պարունակէին թէ՛ կրօնք և թէ՛ գիտութիւն, սակայն կրօնքի և գիտութեան զատորոշումը անկարելի է:

Ն. Բ. Նոյր դարու Այստիան Յոյներն էին գիտական ըմբռնումը յղացող (այսպէս սկզբնաւորելով գիտականին՝ կրօնականէն զատորոշումը): Առաջին հրկը որուն մէջ կրօնական և գիտական տեսակէտները յատկապէս զատորոշուած են՝

(*) Joseph Needham, Ed. «Science, Religion and Reality». London, The Sheldon Press, 1925.

(*) William E. Hocking, «The Meaning of God in Human Experiences». New Haven, Yale Univ. Press, 1912, p. 3.

(**) John A. Hutchison, «Faith, Reason and Existences». New York, Oxford Univ. Press, 1956, p. 30-32.

Մեծն Հիքսթրաթի աշխատանքին արդիւնքն է, Սուրբ Հիւանդութեան (արդի իմաստով լուսնոտութեան) մասին դրուած Ն. Բ. 400ական թուականներուն:

4րդ դարու Յայն իմաստասէրներ արեւելիքի առնչութեամբ կարգ մը աստութիւններ առաջագրեցին: Ըստ Արիստոտէլի, մեծագոյնը 4րդ դարու այս խումբի փիլիսոփաներուն, նիւթը չէր ստեղծուած չին երբայական իմաստով: Այդ շրջանի կրօնական համագումներուն դէմ էր առաջագրել թէ նիւթը անստեղծելի և անխորտակելի է:

Յայն ժողովրդական կրօնքը յարաբերաբար նախնական վիճակի մը մէջ ըլլալով, քուրմերու և իմաստասէրներու միջև քիչ անգամ յարաբերութիւն կար: Իւրաքանչիւրը կը յառաջանար միւսէն անկախ: Դարուն իմաստասիրութիւնը իր մէջ ունէր կրօնական որչափ ականարկութիւններ, և կը զոհացնէր փիլիսոփայութեան ուսանողներու կրօնական ձգտումները: Այսպէս, թէև հեթանոս աշխարհին մէջ կրօնքի և գիտութեան միջև բացայայտ ընդհարում չկար, այսուամենայնիւ ժողովրդական կրօնքը շարունակեց յարատեօրէն ականահարուիլ իրապաշտ իմաստասիրութեան կողմէ: (*)

Ն. Բ. 60ական թուականներուն, խորհողներ կը արամաբանէին որ եթէ նիւթը անստեղծելի և անքանդելի է, ապա ուրիմն ամէն բան կը դործէ ճաշխանական նիւթին մէջ գոյութիւն ունեցող կանաններով: Անոնք հարց կու տային. «Ի՞նչ կը մնայ մարդուն»: Այս հարցումին Սոսյակեանները և Եպիկուրեանները իրենց արարելի պատասխանները գտան, որոնք այդ շրջանի գիտական հետաքրքրութեան թուլացումին արտայայտութիւնները կը նկատուին:

Գիտութիւնը յառաջ բերած էր երկաթեայ, անջիղ, բանակալ տիեզերք մը, որուն մէջ մարդ ինքզինք կաշկանդուած, բանտարկուած, նուաճուած կը զգար:

Գիտութիւնը առաջնորդած էր դէպի

էական տ'յն յառեանութիւնը, որ կը մթաղնէ հեռագայ շրջաններու մասնազութիւնը: Այս յառեանութեան դէմ հակադրեցութիւնն էր որ մղեց հազկան մեծ փոփոխութեանց, որոնց ընթացքին չին աշխարհը կործանեցու և ապաստան դառաւ Բրիտանէութեան մէջն: (*)

150-200 Յ. Բ. կալէն, իր «Մարդկային Մարմնի Մասերուն Գործածութեան Եւ Նշանակութեան» երկին մէջ, մարդկային մարմնի գործարաններուն կազմութեան և անոնց պաշտօններու յարաբերութեան մէջ կատարելութիւն մը կը գտնէ ու Աստուծոյ զոյսութիւնը կը հետեցնէ իւրաքանչիւր գործարանին՝ մասնաւոր գերի մը համար մտադրուած ըլլալու իր համադրմէն: Ասիկա հաճոյ թաւաքաւ Բրիտանէական տեսակէտին: Կալէնի մահէն հաջ, գիտութիւնը հազար տարիներու անգործութեան մը դատապարտուեցաւ:

Ժամանակի ընթացքին Արիստոտէլեան մասնազութեան ատրիքը երեւան կան և արական դարձան 13րդ դարու երկերուն մէջ, որոնց մեծագոյնը Թ. Աբուինացիի «Բնականագիտութիւն Աստուծոյ արանութեան» գիրքն է:

Քաղաքացիական մէջ առնուած, Բրիտանէութիւն առաւել Արիստոտէլականութիւն աւելի՝ շատ բան կը բացատրեն քան այս երկութեն սրեւէ մէկը: Այսուհանդերձ, Արիստոտէլեան իմաստասիրութեան մէջ ազգայ շատ մը խաղաղացիչ տարրեր պիտի առաջնորդած ըլլային բացայայտ ընդհարման: Այսպէս էր օրինակ, Արիստոտէլեան հիմնական տեսակէտը նիւթին անքանդելիութեան և անստեղծելիութեան մասին, այն հետեւութեամբ թէ նոյնինքն տիեզերքը անստեղծ է և ան-ժամանակ:

Եթէ Արիստոտէլի բառերուն բուն իմաստը դէմ յանդիման բերուած ըլլար Աստուծոյ աշխարհի խօսքերուն, արդիւնքը եղած պիտի ըլլար շատ լուրջ ընդհարում մը: Սակայն իրականութեան մէջ այս հակադրութիւնը դժուար թէ կարելի ըլլար ընել: Արիստոտէլի թարգմանութիւնները և մեկնութիւնները ուղղակի Յունարէնէն չէին, այլ՝ Արաբ կամ Եբրայ-

(*) Charles Singer, «Historical Relations in Religion and Science», in J. Needham Ed. Science, Religion and Reality, p. 103.

(*) Անդ, էջ 106:

յեցի մեկնաբաններու միջնորդութեամբ եկածն: (*)

Արիստոտէլի մեկնաբաններէն ոմանք աշխարհի յաւիտենութիւնը հաստատեցին, իսկ ուրիշներ՝ աշխարհի ստեղծուած ըլլալը: Արիստոտէլի վարդապետութեան մեկնաբաններուն բանակոխը կրօնական և դիտական տեսակէտներու ընդհարումի արդիւնքը կը թուի ըլլալ: Սակայն ընդհանուր տարբեր կարծիքներու բաղխումէն յառաջացած է:

13րդ և 16րդ դարերու միջև երկարող շրջանին, Հաւատաքննութիւնը (Inquisition) և Բարեկարգութիւնը (Reformation) վտանգաւոր նկատուած գիտական տեսակէտներ արգելադր և խափանող շարժումներ էին:

15րդ դարուն, Նիքոլա Գուզացի կարտինալը, ուսողութեան հետեւած եկեղեցական մը, իր երկերուն մէջ կը յանդի աշն եզրակացութեան՝ թէ փորձառութեան երկու կերպեր գոյութիւն ունին. «Արտաքին փորձառութիւն մը, ենթակայ՝ բնական օրէնքներու, որուն շուրջ կրնանք դատողութիւններ ընել, և ներքին փորձառութիւն մը, որ ոչ մէկ կապակցութիւն ունի նման օրէնքներու հետ և որ վեր է ու անդին դատողութիւնէն»:

Երկու երկեր երեւան եկան 1543ին. Կոպեռնիկոսի «On the Revolution of the Celestial Orbs»-ը և Վեղալիոսի «Fabric of the Human Body»-ն, որոնք Արիստոտէլի բնագիտական և կալէնի կազմախօսական տեսութիւնները հարուածեցին: Եկեղեցին չը՝ դաւնեց Կոպեռնիկոսի և Վեղալիոսի տեսութիւնները, սակայն չարտմեցաւ Արիստոտէլի և կալէնի վարկին հասած վեասէն:

17րդ դարը հարուստ է գիտնականներով և գիտական հնարքներով: Գիտութեան հանդէպ կրօնքի քննադատական կեցուածքը իր դադարեցնողին հասած է կալիլէոյի դատաստանով, դատապարտութեամբ և գիտութիւնէ իր հրաժարումով (1633): (Նոյն թուականին Տէքարթ կը պատրաստուէր իր առաջին երկի հրատարակութեան՝ երբ լսեց Կալիլէոյի դատա-

պարտութեան մասին և յետագից իր ծրագրին դորձադարձութիւնը):

Կալիլէո իր դատապարտութիւնէն հաք ծնրագրեց և Քընդունեց՝ թէ իր դիտական կեցուածքն ու գիտելը հերետիկոսութիւններ էին, խոտաղաւ տպաշխարհ և հրաժարիլ Եկեղեցւոյ դաւանանքին դէմ նկատուող մատուցներ ունենալէ: Նոյն շրջանին կը պատկանի Բէյլլըր, մաթեմատիկոս և միաթիք, ըստ որուն գիտութիւնը Արարիչին մեծութեան յայտնութիւնը եղող գործունէութիւն մըն է: Իր տատաղիտական երկերէն մէկը կը վերջանայ աղօթքով մը, որուն յատկանշական տողերէն են. «Տես, տառասակ հաւաւրտած եմ իմ կոչումիս վերաբերող երկ մը, օգնութեամբը աշնքան իմացական կարողութեան՝ որքան որ դուն շնորհած ես ինծի»:

Վերածնունդէն մինչև 18րդ դար, հաւատքը բանարկելով կրօնքի և գիտութեան ընդհարումը լուծելու ջանք մը կար: Անկէ հաք Տարսինի եղափոխութեան տեսութիւնը, հոգեբանութեան և կազմախօսութեան յարաբերութիւնը, ուսողութեան նոր դրութիւններ, բնագիտութեան և տարրաբանութեան ճամբով եկած նորութիւններ անկենդան և կենդանի աշխարհի մասին նոր տեսութիւններ և տարակարգութիւններ մէջտեղ բերին:

ԿՐՕՆՔԻ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ

ՀԻՄ

Գիտական տեսութիւններ ենթակայ եղած են ընդհարումներու, ինչպէս կրօնական դրութիւններ դուրկ չեն եղած նոյն այդ կացութենէն: Հետեւաբար կան ընդհարումներու երեք վիճակներ. — Գիտութիւն և կրօնք, գիտութիւն և դիտութիւն, կրօնք և կրօնք: Միջավայրը դիտնալու, դայն կառավարելու և յողուտ իրեն դորձածելու մղումը մարդուն մէջ միշտ դոյութիւն ունեցած է և արտայայտուած՝ դանդան կերպերով: Մարդուն և իր միջավայրին յարաբերութիւնը երբ անապահովութեան ու անկայծութեան զգացում

(*) Անդ, էջ 115:

յառաջ կը բերէ մարդուն մէջ, ան կը փնտռէ միջոց մը կամ բնականօրէն՝ ձերբադատուելու համար անախորժ այդ վիճակէն: Կեանքին ու տիեզերքին փոփոխութեան ենթակայ ըլլալը կը կադմէ այս երկուքը վարող անփոփոխ միակ սկզբունքը: սակայն զոյ եղող կարգը խախտող որեւէ փոփոխութիւն անակնկալ և անբաղձալի անհանդարտութեան զգացումի մը պատճառ կ'ըլլայ: Մարդ կ'ուզէ գիտնալ չըջապատը և վստահ ըլլալ անոր օրէնքներուն՝ որոյէսլի կարենայ այսպիսով ապահովութեան դրացում մը վայելել:

Կրօնքի և դիտութեան ընդհարումը անհրաժեշտաբար ընդհարումն է մարդուն ներաշխարհին՝ երբ դէմ յանդիման կու գայ կեանքի և տիեզերքի մասին հակասական տեսութիւններու բացատրութիւններուն և կարակացութիւններուն, որոնցմէ մէկը կամ միւսը ընդունելով իրր ճշմարիտ՝ զոհացուցած՝ արտի ըլլայ իր հետաքրքրութիւնը, և ուստի չլինած՝ մարդուն և իր չըջապատին միջեւ նուազագոյն պրկում և չիտթութիւն ունեցող յարաբերութիւն մը:

Կրօնքի և դիտութեան դարաւոր ու տակաւին շարունակուող բախումին կրնանք նայիլ իրր փաստ՝ թէ ճշմարտութեան ամբողջութիւնը դեռ ևս դադարէ է մարդուն համար: ամբողջութիւն մը՝ ուր կրօնք և դիտութիւն կարենան հաշտութեամբ ապրիլ: Հարցելու

Բնական և բարոյական երեւոյթներ տառապաճ ու խռովք կը պատճառեն մարդուն: Բնութեան երեւոյթներ (երկրաշարժ, ջրհեղեղ, սով, հիւանդութիւն), և մարդկային — ընկերային երեւոյթներ (պատերազմ, դողութիւն, նախանձ) դոյութիւն ունին: «Ջարի Հարցք» կ'ընդգրկէ այսպիսի երեւոյթներու դոյութեան պատճառներուն քննութիւնը: Անաստուածներու և անհաւատներու համար, կամ անոնց՝ որոնք տիեզերքի ու կեանքի մեքենական բնոյթին կը հաւատան, այս հարցը դոյութիւն չունի: Անոնք որոնք կը հաւատան Աստուծոյ դոյութեան, հարց կու տան Յորէն ի վեր: «Ինչո՞ւ չարիք դոյութիւն ունի: Եթէ Աստուած ամենախորող է, արդար է ու մարդկութիւնը կը սիրէ, ինչո՞ւ բարի մարդիկ ենթակայ կ'ըլլան տառապանքի, թշուառութեան, վիրտի, դառնութեան և անձկութեան: Ինչո՞ւ Աստուած չ'արդիւնք չարիքը»: Այս հետաքրքրութեանն ըզտող պատասխաններ անմիջական զոհացում և խա-

ղաղութիւն տուած են մարդկութեան ժամանակի ընթացքին, սակայն «Ջարի Հարցք» առեղծուած մը ըլլալու հանգամանքին մէջ է տակաւին: Լուծումներ աւելի կը ծառայեն չարիքը դիմաւալելու, տառապանքը արտփելու, ցաւը դարմանելու և անձկութիւնը մեղմացնելու, քան՝ այդ երեւոյթներու դոյութեան պատճառները լոյսի բերելու: Կրօնք և դիտութիւն զոհացուցիչ տեսական լուծում չունին այս հարցին առնչութեամբ, սակայն կան դործնական լուծումներ հաւատքի, կամքի, կրօնական համոզումներու, թշկութեան և դիտական արուեստարանութեան միջոցներով: Հետեւաբար, տարրեր մակարդակներու վրայ և տարրեր կեցուածքով՝ նոյն արդիւնքին և դործնական լուծման կը հասնին կրօնք և դիտութիւն կարեւոր հարցի մը կալուածին մէջ:

Գիտութեան բնապաշտ և կրօնքի դերբնապաշտ կեցուածքը, ու այդ տեսակէտներու պատճառած ընդհարումը տեսական ուրիշ հարց մըն է: Գիտութիւնը կ'ընդունի իրական օրէնքներ, աշխարհ մը՝ ուր կարելի ըլլայ բացատրել ամէն երեւոյթ և քննութեան ենթարկել զանոնք, կանխադաշակել արդիւնքներ տուել որոշ պայմաններու առկայութեամբ: աւելին, աշխարհ մը՝ ուր կարելի ըլլայ պայմաններ դեկավարելով արդիւնքներ կանխորոշել: Գիտութեան համար միակ կարելի աշխարհը ա'յն է, ուր կարենանք երեւոյթները բացատրող պատճառներ գտնել և տալ: Կրօնքը, միւս կողմէ, կ'ընդունի բնական օրէնքներ վերանցնող դերբնականը: Կ'ընդունի անխառնալի և անբացատրելի տարրերու դոյութիւնը: Օրինակ, հրաշքներ թէ՛ կ'անկալաին և թէ՛ կ'ընդունուին դերբնականի օրէնքներով: Սակայն բնապաշտներ կը մերժեն հրաշքերու ո'չ միայն դոյութիւնը՝ այլ նաեւ կարելիութիւնը, որովհետեւ բնական օրէնքներով չեն կրնար բացատրուիլ: Մարդիկ յաճախ աղօթած են անձրեւ ունենալու համար: Ինչպէ՞ս կարելի է այս ընել երր օդերեւութաբանութեան մասին դիտենք: Նոյն ձեւով, ինչպէ՞ս կարելի է հիւանդներու առողջութեան համար աղօթել, երր մանրէներու դոյութեան մասին դիտենք: Այսպիսի պարադաներու աղօթել և միաժամանակ ընդունիլ դիտութեան ծանօթութիւնները իմացական պարկեշտութեամբ դժուար է: Սակայն ինչ ալ ըլլայ այս դժուարութեան լուծումը, անհոգօքն զանց չենք կրնար առնել այս հարցը:

Գիտնականներու հետաքրքրութեան և աշխատանքին առարկայ եղած է տիեզերքի ծագումն ու վախճանը: Նոյն այդ հարցը կրօնքի զլխաւոր մտահոգութիւններէն մին դարձած է: Արդի բնագիտութեան ներադարձութեան օրէնքին համաձայն, տիեզերքի մէջ անօդաւորօրէն ուժի և օդատաղործելի ուժի համեմատութիւնը կը բարձրանայ, հետեւաբար տիեզերքի բարեխառնութիւնը միակերպ վիճակի մը պիտի յանդի և օդատաղործելի ուժ պիտի չմնայ: Այս վիճակին իրր հետեւած բնագիտական և քիմիական դործողութիւնները պիտի դադրին և նոյնինքն կեանքը պիտի դադրի: Ըստ խորհողներու, եթէ տիեզերքը վերջ մը ունի, սկիզբ մը ունեցած ըլլալու է: Եթէ տիեզերքը սկիզբ մը ունեցած է, անհրաժեշտաբար պերադոյն և սկզբնական շարժիչ ուժ մը, ստեղծող մը գոյութիւն ունի: Աստուծոյ գոյութիւնը փաստող միջնադարեան տիեզերաբանական փաստարկութեան համաձայն, «քանի որ շարժում գոյութիւն ունի, Առաջին Շարժիչ մը պէտք է ընդունիլ»: Այսպէս, կը տեսնենք թէ իրր արդիւնք՝ բնագիտութիւնը կու տայ մեզի ինչ որ աստուածաբանութիւնը ընծայած է: Անշուշտ այս չի նշանակեր թէ երկու բացատրութիւնները նոյն ստորոգելիներով կ'որակեն նախաշարժ այդ ուժը:

Տարուիին եղափոխութեան տեսութիւնը եթէ ընդունինք այնպէս ինչպէս որ կայ, առանց քննարկութեան, անհրաժեշտաբար ընդունած կ'ըլլանք կեանքի մեքենական բնոյթ մը: Միաժամանակ ընդունած կ'ըլլանք նաեւ թէ կեանքը կարելի է հասկնալ այն ատեն՝ երբ կարենանք բացատրել նոյն այդ կեանքի բնագիտական և քիմիական դործողութիւնները: Գիտնականներ փորձած են կեանք յառաջ բերել տարրալուծարանի փորձանօթներու մէջ, հիմ ունենալով կենդանի աշխարհի բնագիտական և քիմիական գործողութիւններու օրէնքները, և օդատաղործելով այդ օրէնքներուն մասին իրենց ունեցած ծանօթութիւնները: Սակայն այդպիսի ըզմանք մը կարելի չէ եղած զոհացնել, ո'չ ալ այդպիսի փորձ մը՝ յաջողութեամբ պսակել: Տակաւին զաղտնիք մըն է հոսութիւնը այն սարբին՝ որ միւս բոլոր համահաւաք տարրերուն բաղադրութեան կեանք

կու տայ, ու զայն կ'օժտէ անելու, բաղմանալու, փոխարկութեան և միջավայրին յարմարելու յատկանիւնքով ու յատկութիւններով: Տարուիին յարմարադոյնի ընտրութեան տեսութիւնը կենդանի աշխարհին մեքենական կարգ մը կը վերադրէ: Արդի ժառանգականութեան օրէնքները չեն պաշտպաներ այս տեսակէտը: Ըստ կարգ մը գիտնականներու, եղափոխութիւնը մեքենական չէ, այլ՝ ստեղծագործ, այսինքն եղափոխութիւնը ծրագրուած է: Ծննդական սկզբնական տարրերու մէջ յառաջ եկած փոփոխութիւններ «տեսակներու միջեւ տարբերութիւններ կը յառաջացնեն, ու այդ փոփոխութիւնները որոշիչ աղբակներ են «տեսակի մը գոյատեւումին: Այս փոփոխութիւնները, ըստ կարգ մը գիտնականներու, ծրագրուած են, հետեւաբար եղափոխութիւնը ծրագրուած է, և այս երեւոյթը կը պահանջէ Ծրագրող մը: Ըստ Թ. Աղուի-նացիի, «քանի որ իրեր և բաներ ծրագրի գոյութիւնը ցոյց կու տան, պէտք է ընդունիլ ծրագրող իմացականութիւն մը»: Կեանքի գոյութիւնը բացատրող վախճանաբանական տեսակէտին բաժնեկից կ'ըլլան գիտութիւն և կրօնք, տարրեր դարբերու պատկանող մտածողներու աշխատանքին իրր հետեւանք:

Բանականութեան և հաւատքի յարաբերութիւնը վերլուծումի ենթակայ եղած է կրօնքի և գիտութեան ընդհարումի պատմութեան մէջ: Տասնմէկերորդ դարու վէճերէն է հաւատքի կամ բանականութեան դերադասութիւնը: Աստուծոյ գոյութիւնը ընդունելու իրր միջոց: Ապէլլաոի տեսակէտին համաձայն, կոսկածը կ'առաջնորդէ հարցումներու և միայն հարցնելով ճշմարիտը կը դտնենք: Բանականութիւնը միջոցն է հասնելու ճշմարիտի հաւատքին: Անբացատրելիին և անիմանալիին դիմաց երբ անօղնական կը զլանք, անհրաժեշտ չէ հաւատքի դիմել և տնտեսել բանականութիւնը: Սակայն բանականութիւնն ալ իրր մէկ մասը մարդուն՝ անօղնական է երբեմն: Ըստ Այնըթայնի, «երբ անծանօթի սեմինք, կը դտնուինք Աստուծոյ նախասահմանին առջեւ»:

Երեւոյթներ բացատրել կը նշանակէ նախ հաւատալ այդ երեւոյթներու գոյու-

թեան, Գիտութեան փորձը՝ քննելու և բացատրելու երեւոյթներ, կը նախենթադրէ գիտութեան հաւատքը այդ երեւոյթներու դոյութեան հանդէպ: Մարդիկ դիտական տեսութեանց կը հաւատան առանց անոնցմէ իւրաքանչիւրը կամ որեւէ մէկը անձամբ քննած ըլլալու, ինչպէս կը հաւատան յայտնութեան ճամբով մարդկութեան ընծայուած ճշմարտութեանց: Փորձառութիւններ դոյութիւն ունին տարբեր մակարդակներու վրայ: Զգացական և բարոյական փորձառութիւններ այնքան իրական են, որքան լմացական փորձառութիւններ: Հաւատքի ճամբով ընդունուած ճշմարտութիւններ այնքան իրական են, որքան բանականութեան ճամբով ընդունուած իրողութիւններ: Գիտական հարցերու պարադային Աստուածաշունչն մէջբերումներ կատարելու խնդիրն առնչութեամբ Թուքանիի Մեծ Դքսուհիին ուղղուած նամակի մը մէջ կալիլէօ կը գրէ. «Բնութիւնը անողոքելի է և անփոփոխ. ան ո՛չ մէկ պարադայի օրինադանց կը դառնայ իրեն պարտադրուած օրէնքներու հանդէպ, և զործելու իր խըրթին պատճառներուն ու մեթոտներուն մարդոց կողմէ անհասկնալի մնալը ո՛չ մէկ տարբերութիւն կ'ընէ իրեն համար: Այդ իսկ պատճառաւ, այնպէս կը թուի թէ ոչինչ ֆիզիքական, որ մեր առջեւ կը դրուի զգացողութեան-փորձառութեան կողմէ, կամ որ կը փաստուի անհրաժեշտ ցուցարկութիւններով, պէտք է դատաստանի բերուի՝ վկայ ունենալով Աստուածաշնչական մէջբերուած պարբերութիւններ, որոնք կրնան տարբեր նշանակութիւն ունենալ իրենց բաներուն ետին»:

ԿՐՕՆՔԻ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գիտութիւնը մարդկային յառաջդիմութեան և ճշմարտութեան ի խնդիր փնտռութիւն է: Սակայն գիտութիւնը կը սպառնայ մարդկութեան, որովհետեւ դիտական ծանօթութեանց մարմինը առանց ոգիի կիրարկել կը փորձեն մարդիկ: Ինչպէս ըսուած է. «Կը փորձենք գիտութեան դիակը գնել»: Գիտութիւնը չէ որ կ'որոշէ ընկերութեան մը արժէքները, թէեւ կ'աղդուի այդ արժէքներէն և կ'աղդէ անոնց վրայ: Գիտու-

թիւնը չի կրնար որոշել թէ իր Զանգերուն արդիւնք՝ հիւլէական ուժի սկզբունքները ինչպէ՞ս պիտի դործածուին: Գիտութիւնը, թէեւ օգտակար՝ բերքերու յաւելման, չի կրնար որոշել թէ երկրաշունդի կարգ մը մասերու առատ բերքին մնացորդը ինչպէ՞ս պիտի դործածուի, երբ ուրիշ մասերու մէջ խիտ բնակչութեան և տեղական բերքերուն համեմատութիւնը մարդկային ողորմելի վիճակ մը յառաջ կը բերէ: Գիտութիւնը ղէնքեր կրնայ Հնարել, սակայն մարդկային կեանքի նուիրականութեան հանդէպ դրական կեցուածք չի կրնար պարտադրել: Գիտութիւնը հաղորդակցութեան միջոցները կրնայ դարգացնել, սակայն մեքենավարներու և օդանաւորդներու վարուելակերպը չի կրնար որոշել: Գիտութիւնը կրնայ մեքենաներ Հնարել մարդկային արագութիւնն ու ճշգրտութիւնը վերադանցող, սակայն անոնց հետեւանք եղող անզործութեան երեւոյթով չի մտահոգուիր: Գիտութեան յառաջդիմութեամբ մարդկութեան տրուած միջոցներու գործածութեան ձեւը կը պատկանի գիտութեանէ դուրս կալուածի մը — արժէքներու, հաւատքի, համոզումներու կալուածին: Բարոյականի դադափարը, լաւ-դէշի, ճիշդ-սխալի, չար-բարիի յղացքները վարուելակերպի չափանիշեր կը պարունակեն, կրօնական և հոգեկան արժէքներու տարբեր: Մարդկային կարողութիւններու, մարդկային բանականութեան, իմաստութեան, երեւակայութեան, հաւատքի ու մտատեսութեան միջոցաւ ներկայիս դոյութիւն ունեցող ճշմարտութիւններու, Հնարքներու, դիւտերու, տեսութեանց, սկզբունքներու գործածութեան բնոյթն ու մեթոտը կրօնական և հոգեկան արժէքներու կնիքը կը կրեն:

Գիտութեան յառաջդիմութիւնը չի նուազեցներ կրօնքի անհրաժեշտութիւնը՝ իբր աղբիւր մարդկային արժէքներու, թէեւ կը սլահանջէ բարեւըջում այդ անհրաժեշտութեան արտայայտութեան մէջ: Գիտութիւնը կ'ըսէ թէ ինչ կ'ըլլայ, կրօնքը՝ թէ ինչ պարտի՝ ըլլալ. այսինքն, կրօնքը կ'արժեւորէ պատահար մը, մինչ գիտութիւնը կը նշմարէ, կ'որակէ և կը բացատրէ զայն: Միւս կողմէ կրօնքներու դոյութիւնը, մարդկութեան դրական կեցուածքը կրօնա-

կան համոզումներու հանդէպ չեն կրնար կասեցնել զիտութեան յառաջդիմութիւնը երկրագլոխդէն անդին՝ միջոցին քննութեան ի խնդիր տարուած աշխատանքներուն մէջ, ինչպէս որ չեն կրնար կասեցնել նոյն այդ զիտութեան՝ երկրագլոխդի վրայ մարդկային անձնականութեան ու մտքի բնոյթին և սլաշտօնի ու դործելակերպի ծալքերուն իրականացելու փորձերը:

Եթէ մարդուն համար կարելի է դտնել և զիտնալ վերջնական ու դերադոյն ճշմարտութիւնը, ապա միայն կրօնքի և գիտութեան համադործակցութեամբ այդ կարելիութիւնը կ'իրագործուի: Մարդկութիւնը չի կրնար դադրիլ փնտռելէ և չի կրնար դադրիլ արժեւորելէ անցեալէն հրամցուած կրօնական և զիտական ճշմարտութիւններ: Սակայն թէ՛ կրօնքի և թէ՛ գիտութեան փնտռուողը կ'անցնի մարդկային ընկերութիւնը, մէկ կողմէ հասնելով անկենդան աշխարհին և տիեզերքին, միւս կողմէ՝ ձգտելով դերբնականին: Արդի կեանքին մէջ, ուր զիտութիւնը կը թուի տիրապետել, կրօնքի անհրաժեշտութիւնը, մանաւանդ արժէքներու և մարդկային (անհատական և հաւաքական) փոխ-յարաբերութիւններու կալուածին մէջ, հրամայական է:

Ինչպէս Ֆրանսիս Պէյքըն ըսած է. «Բիւշ ուր իմաստասիրութիւն մարդկային միտքը կը հակէ դէպի անաստուածութիւն. խորացում մը իմաստասիրութեան մէջ՝ զայն կը տանի կրօնքին»: Նոյնն է պարագան գիտութեան, երբ զիտական ծանօթութիւններ կը զատենք զիտութեան դանդուածէն, և երբ մանաւանդ կ'անջատենք այդ ծանօթութիւնները զիտական ոգիէն ու կ'ընդունինք զիտութեան բեկորները իբր րացարձակ ճշմարտութիւն, կարծեցեալ առարկայական կեցութեամբ մը: Գիտութիւնը դոյութիւն ունի՝ մարդկային ընկերութեան պարունակին մէջ. իր դոյութիւնը կ'առնէ մարդկային կարողութիւններէն և կը կիրարկուի մարդկութեան կողմէ՝ մարդկութեան համար: Այդ նոյն մարդկային ընկերութեան բաղկացուցիչ մէկ մասը կը կազմէ կրօնը իբր դասանութիւն և վարդապետութիւն, իբր հաստք կամ անհատական փորձառութիւն, իբր վարք կամ վարունելակերպ: Հանճարեղ

զիտականներ և կրօնականներ, զիտութեան համեստ ուսանողներ և հասարակ հաւատացեալներ կը բաժնեն հիացումի ա'յն զղացումը, որ կ'արթննայ և կը զրաւէ անոնց միտքն ու հոգին՝ ի տես կեանքի և բնութեան օրէնքներուն մէջ առկայ ներդաշնակութեան: Մարդուն միտքը առաւել կամ նուազ չափով կը զրաղի և կը խռովի՝ երբ հոգին զիմագրաւէ անբացատրելին և անխմանալին: Տարբալուծարանի մը մէջ խիտնջի մը քննութիւնը, փոքր այդ մարմնին մէջ դտնուած ծալքերը, դեղձերը, կենսաբնադիտական ու կենսատարբարանական դործողութիւնները և դոյատեւումի ուժը՝ կենսաբանութեան ուսանողին համար կրնան կրօնական փորձառութիւն մը ըլլալ, զիտական փորձառութեան զուգահեռ:

Ապրող բլիշներու էական բաղկացուցիչներն են սպիտները. դանոնք կազմող տարրերն են բնածուխը, ջրածինը, բորականը, թթուածինն ու ծծումբը: Տիեզերքի մէջ զտնուող քիմիական տարրերէն հինգը ջով ջովի եկած են որոշ համեմատութիւններով: Ուսողութեան հաւանականութեան օրէնքները հիմ ունենալով, գիտութիւնը կ'ըսէ թէ այսպիսի երեւոյթի մը գոյութեան հաւանականութիւնը տասի-հարիւրվաթոսներորդ կարողութեան դէմ մէկ է, և միլիոնաւոր սարիններու կը կարօտի նման համեմատութիւններով այդ տարրերուն իրարու ջով զալը և մասնաւոր նախատիպով մը միանալը: Աւելին. կենսապարգեւ սպիտի միացման նախատիպը, հակադրուած միւս բոլոր նախատիպերուն, տասի քառասունութերորդ կարողութեան դէմ մէկ հաւանականութիւն ունի դոյութիւն առնելու: Այս բոլորին զիմաց, մարդ կրնայ մտածել. «Միայն անսահման Միտքը, միայն Աստուած կրնար զիտնալ այս և կեանք ստեղծել»: Կրնայ ըսել. «Ձեմ զիտեր ինչպէ՞ս այս սլատահեցաւ»: Կամ՝ «Բնական օրէնքներով տակաւին կրնանք բացատրել»: Առաջին կէցուածքը գոյ եղող երեւոյթներ լացատրելով այդ երեւոյթներու ծագման առնչութեամբ հաւատք մը կ'ընդգրկէ: Երկրորդը՝ թուլամորթ ուղեղներու ապացոյց է, երբ միտքը անգիտութեան հաշտուած է ու չի փնտռեր: Երրորդ կէցուածքը տիեզերքին և կեանքին բացատրելի բնոյթ

կը վերադրէ, անտեսելով նոյն այդ բացատրութեան ընթացքին երեւան եկած և զայիք դժուարութիւնները: Ժամանակը միայն կրնայ վկան ըլլալ թէ մարդկութիւնը բանականութեամբ պիտի կարենա՞յ դժացուցիչ լուծում մը դտնել զինչո՞ւ կեանք դոյութիւն ունի՞» հարցումին:

Տակաւին կայ յաւիտենութեան, անմահութեան դադալիսրը: Կրօնական իմաստով, մարդուն հոգին (անհատականը) կ'ասլրի մարմնի տարրալուծումէն ետք: Կեանքի մեքենական բնոյթին հաւատացողներ սրտի վերջին տրոփին մէջ, մարմնին հետ հոգիին ալ մահաւժիռը կը տեսնեն: Սակայն այս խումբին մէջ կան անհատներ, որոնք կը տրտմին որ իրենց հաւատքը այսպիսի կեցւածք մը կը պարտադրէ իրենց: Ուրիշներ երկերու, սերունդ ասպնոյելու, բարի կամ չար դործերով նշանաւոր ըլլալու մէջ կը տեսնեն անմահութիւնը. անշուշտ այլասերած անմահութիւն մըն է այս կրօնական իմաստով:

Ինչ ալ ըլլան տուեալ ժամանակի և միջավայրի մը մէջ մարդուն հաւատքն ու գի-

տական հմտութիւնը, միակ կարելի կեցւածքը հարցաքննելն է հաւատքը, ո'չ քան դելու, այլ՝ վերականգնելու նպատակով, հարցաքննելն է զիտական հմտութիւններն ու ծանօթութիւնները, ո'չ տըրտմելու և՛ պարզասլէս հերքելու, այլ՝ նոր թափով մը ընդլայնելու գիտական հորիզոնը: Սակայն այդ կեցուածքին անջատելի մէկ մասն է մարդկային դանադան միջոցներով մեր զտածները կարելի ներդաշնակութեամբ իրարու քով բերելու փորձը:

Կրօնքին կարելի է մօտենալ դիտակա՞նց կեցուածքով, և զիտութեան կարելի է մօտենալ կրօնական համոզումներով և հոգեկան արժէքներու չափանիշերով: Մասնակի ուսումնասիրութիւն և մակերեսային արժեւորում՝ կ'առաջնորդեն շփոթութեան: Հմտութիւն և զիտութիւն ունենալ այնքան կարեւոր են, որքան այդ հմտութիւնն ու զիտութիւնը կ'իրարկելու կերպեր որոշելը: Քսաներորդ դարը տակաւին կրնայ վկան ըլլալ կրօնքի և զիտութեան դարաւոր ընդհարումի լուծման, կրօնքի և զիտութեան համադորժակցութեան ոգին ասպնոյելով:

Ն. ԵԱՂԷԱՆ